

DESPRE CĂRĂMIZILE CU ȘTAMPILĂ ALE LEGIUNILOR V MACEDONICA ȘI XI CLAUDIA LA DUNĂREA DE JOS ȘI PE LITORALUL NORDIC AL MĂRII NEGRE

de EMILIA DORUȚIU-BOILA

Studiile de istorie militară au luat un mare avânt grație numeroaselor săpături arheologice efectuate pe teritoriile fostelor provincii ale Imperiului roman, publicării de *corpora* de inscripții, congreselor despre frontierele romane ce au avut loc cu mare regularitate începînd din anul 1949.

În țara noastră cercetările în castele de-a lungul frontierelor Daciei și ale Moesiei inferioare, precum și stadiul avansat al publicării inscripțiilor au avut drept urmare o mai bună cunoaștere a istoriei militare a fostelor provincii Dacia și Moesia Inferior. Au fost publicate rezultatele cercetărilor arheologice din castele din cele mai de mult cunoscute sau din cele nou identificate, precum și istoria unităților legionare și auxiliare care au staționat în aceste castele, au fost studiate materialele aparținînd trupelor (armament, ateliere ceramice și cărămizi, țigle și olane cu ștampilele lor). În ultimul timp au apărut studii deosebit de amănunțite ale acestor ștampile, încercîndu-se o tipologie a ștampilelor legiunilor VII Claudia, VIII Flavia Felix, XI Claudia și, parțial, ale legiunii V Macedonica, precum și ale unităților care au staționat în Dacia în timpul Imperiului timpuriu și după retragerea aureliană.

Se cunosc astfel tipurile de ștampile ale legiunii V Macedonica în timpul staționării sale în Dacia (după anii 163/166 pînă la retragerea aureliană), precum și cele după revenirea legiunii în castrul de la Oescus în sec. III, cînd a trimis detașamente pentru construirea unor capete de pod în stînga Dunării în timpul lui Constantin cel Mare și al împăraților ce i-au urmat. Sunt mai puțin cunoscute ștampilele legiunii din timpul șederii sale la Troesmis și din timpul participării la războaiele de cucerire a Daciei. Deși se știa că o parte din cărămizile legiunii descoperite în castelele din Oltenia, îndeosebi cele de la Turnu Severin și Sucidava, datau din timpul revenirii în castrul de la Oescus, fapt subliniat încă de Gr. Tocilescu, deosebirea dintre cele din prima jumătate a sec. II și cele din sec. III—IV era mai greu de făcut, atîta vreme cît tipul ștampilelor din perioada staționării la Troesmis nu era cunoscut. S-a stabilit că în timpul șederii legiunii în Dacia legiunea a primit epitetul *Pia Constans*, epitet ce apare în formă prescurtată și în ștampilele pe cărămizi ¹. Prin analogie cu ștampilele celorlalte legiuni de la Dunăre, s-a constatat că spre sfîrșitul sec. II textul lor s-a simplificat, apărînd doar inițialele *LVM* în cartuș dreptunghiular (fig. 1) ². Vom elimina din discuția noastră aceste două tipuri, luînd în considerare numai ștampilele asemănătoare cu cele cunos-

¹ Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*, București, 1902, p. 332 (citată de aici înainte MonEpSc); E. Ritterling, RE, XII, 1925, col. 1580; Doina Benea, ActaMN, 15, 1978, p. 242; eadem, Apulum, 16, 1978, p. 203.

² M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Polaissa*, Cluj-Napoca, 1987, p. 26; legiunea a purtat și epitelele *pia fidelis*, cf. *ibidem*.

cute în prima fază a staționării la Oescus, precum și cele despre care știm că datează din perioada 103/106 — 163/167 și au fost descoperite la Troesmis sau în castrele din raza de acțiune a legiunii de la Troesmis.

Ne-am fi așteptat ca în Oltenia materialul tegular cu ștampila legiunii V Macedonica datînd din prima jumătate a sec. II să fie mai numeros, pentru că pe teritoriul său au fost construite castre pe măsura înaintării

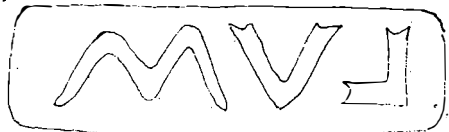

Fig. 1. Turnu Severin (col. MNA, inv. III, 852).

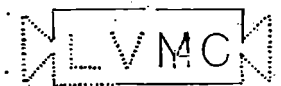

Fig. 2. Bumbești (după Al. Bărcăcilă).

Fig. 3. Bivolari (?) (după D. Tudor).

trupelor romane în timpul războaielor purtate de Traian, iar după încheierea cuceririi Daciei o parte din Oltenia a aparținut Moesiei inferioare. Totuși cărămizile legiunii sunt rare în castrele de la începutul sec. II: Începînd dinspre vest, în literatura de specialitate se citează un fragment găsit la Bumbești (fig. 2)³, azi dispărut. Alt exemplar provine probabil de la Bivolari (Arutela, fig. 3). La Stolniceni, lângă Rîmnicul Vlcea, așezare identificată cu Buridava menționată de Ptolemeu (Buridavensioi, Geogr., III, 8, 3), Tabula Peutingeriana (Burridava, VIII, 2) și Papyrul Hunt (col. II, 28), au apărut în cursul cercetărilor arheologice în termele aparținînd castrului parțial distrus numeroase țigle, cărămizi și olane cu ștampilele legiunilor Moesiei Inferioare și ale unor unități auxiliare. Ștampilele legiunilor cuprind în același cartuș numele a două sau, după opinia primului editor, D. Tudor, trei legiuni ale Moesiei Inferioare: legiunea V Macedonica, I Italica și XI Claudia. Unele cărămizi poartă imprimate într-un cartuș separat numele meșterului ce conducea cărămidăria (*magister figlinarum*) nume ce nu au mai fost atestate pe cărămidzile din Dobrogea: [*?* Iul] ius *Aper*, [*Cor*]nelius *Severus*⁴ (fig. 4—12). Pentru că au fost des-

³ Al. Bărcăcilă, BCMI, 1927, p. 44; D. Tudor, OR¹, SE, 172; OR², SE, 283; OR³, SE 420; Gr. Florescu — C.C. Petolescu, IDR, II, 1977, nr. 178, unde se transcrie [*l(egio) V*] *M(acedonica)*; la Al. Bărcăcilă, [*L(egio) V*] *Mac(edonica)*. Bivolari: D. Tudor, SCIV, 19, 1968, 2, p. 331, fig. 1/1 = IDR, II, 579.

⁴ Pentru cercetările de la Stolniceni, vezi D. Tudor, OR³, p. 311 și 220—223; Idem, Orașe, Țiguri și sate în Dacia romană, București, 1969, p. 368—369; Idem, SMMIM, 1, 1963, p. 17—29; TIR, L, 34, p. 68—69; D. Tudor, 17, 1966, 3, p. 593, nr. 1, fig. 2/2 = OR³, SE, 395, nr. 2; fig. 2/1 = OR³ 1967 = Ann Ep, 1969—1970, nr. 553; IDR, II, nr. 556—559; Gh. Bichir, Thraco-Dacica, 6, 1985, p. 93—104, mai ales p. 99—102 cu fig. 6—11. Numele meșterilor cărămidari ștampilate pe unele din cărămidzile de la Stolniceni aparțineau unor gradați ai atelierelor. Organizarea cărămidăriilor militare s-a păstrat într-o inscripție cursivă pe o cărămidă de la Turnu Severin (Al. Bărcăcilă, Buletinul Muzeului Militar, 1, 1937, 2, p. 26; Idem, AO, 17, 1938, p. 49; M. Macrea, Dacia, 11—12, 1945—1947, p. 279—280; D. Tudor, OR¹, SE, 40; OR², SE, 48; OR³, SE, 58; IDR, II, 107): *Aurelius Melrcurius milis c(ohor)ltis P(rimae) Sagitt(ari-*

coperite la Stolniceni și cărămizi sau țigle cu ștampila *P (edites) S (ingulares)*, s-a presupus că aici a fost sediul legatului Moesiei Inferioare în timpul războaielor de cucerire a Daciei⁵. Dar faptul că apar pe aceeași ștampilă două (sau eventual trei) legiuni ale Moesiei Inferioare ar pleda mai degrabă pentru datarea acestor ștampile după încheierea primului război dacic sau chiar după întemeierea provinciei Dacia, când estul Olteniei și Muntenia au fost înglobate Moesiei Inferioare; altfel ar fi mai greu de explicat de ce din marea număr de trupe care au luat parte la războiele lui Traian, doar legiunile acestei provincii apar grupate în aceeași ștampilă.

În Muzeul din Caracal se păstrează mai multe fragmente de cărămizi cu ștampila legiunii XI Claudia descoperite la Reșca^{5 bis}. Întrucât primul editor (D. Tudor) redă numele întreg al legiunii (*LEG. XI Cl. p. f.*) și conform cu tipologia ștampilelor legiunii, fragmentele ar data din timpul lui Traian (fig. 13).

În Muntenia cărămizi, țigle și olane cu ștampilele legiunilor și ale unor unități auxiliare din armata Moesiei Inferioare au fost găsite în castrele din zona subcarpatică, Drajna de Sus, Voinesti, Mălăiești, Tirgșor, Pietroasele. La Drajna de Sus au fost descoperite cărămizi cu ștampilele celor trei legiuni ale Moesiei Inferioare. Ele datează din timpul domniei lui Traian; la începutul domniei lui Hadrian castrul a fost distrus și părăsit odată cu celelalte fortificații din Subcarpații Munteniei (fig. 14 a, b; 15)⁶.

orum) in] *figlinis magister super milites LX. Scripsit/ Aurelius Iulianus/ milis co(ho)rtis prima(e)*. Cum a explicat M. Macrea și cum reiese din inscripție, cărămidăriile militare aveau un *magister figlinarum*, un gradat (*immunis*) ce se bucura de anumite privilegii și care conducea o echipă de soldați lucrători aparținând unității militare care poseda atelierul de fabricat cărămizi. Din inscripția de pe cărămida de la Turnu Severin, scrisă de un soldat al cohortei I Sagittariorum, nu reiese dacă *magister in figlinis* avea în subordinea sa *LX* sau *IX* soldați-meșteri. C.C. Petolescu (IDR, II, 107), după ce afirmă că în inscripție nu e scris clar dacă în atelier lucrau 60 sau 9 soldați, traduce prin *XX* (douăzeci), vezi și B. Lörincz, ZPE, 61, 1985, p. 230, nota 16. Gradul *magister in figlinis* a mai fost atestat și în alte părți ale Imperiului (CIL, III, 8279 de la Holedorn: *magister figlinarum; custos figlinarum*, în Mainzer Zeitschrift, 34, p. 105—107, citat după M. Macrea, *loc. cit.* și *magistri figlinarum* în articolul mai sus citat al lui B. Lörincz). Legiunea XI Claudia apare numai pe una din ștampilele de la Stolniceni, iar lectura nu pare foarte sigură. S-ar părea că aceste cărămizi au fost produse într-o vreme când legiunea XI Claudia nu venise încă la Dunărea de Jos sau era de curând venită. K. Strobel ZPE, 68, 1987, p. 282—284 exclude lectura *leg. XI Cl.* de pe ștampilele IDR, II, 556 și 557. Fig. 4, 5, 6, 7 sunt după D. Tudor, SCIV, 16, 1965, 1, p. 184, nr. 13; 8, 9, și 10, 11, 12 după Gh. Bichir, *loc. cit.*; în IDR, II, 558 ștampilă cu numele [Cor]nelius Severus poate fi întregită *leg(io) I Ital. et V Mac*) cf. Gh. Bichir, *loc. cit.* fig. 9.

⁵ Gh. Bichir care a condus săpăturile de la Stolniceni între 1971 și 1983, *loc. cit.*, p. 93, a găsit 87 cărămizi cu ștampila *P (edites) S (ingulares)* în nivelul de locuire din perioada Traian-Hadrian, iar în săpăturile anterioare au mai apărut 3 (D. Tudor, SCIV, 16, 1965, 1, p. 184, nr. 13, fig. 4, 5; Idem, Dacia, N. S., 8, 1964, p. 364, p. 346; Idem, OR³, SE, 400; IDR, II, 564.

^{5 bis} D. Tudor, BCMI, 30, 1937, 93, p. 117, nr. 300; Idem, OR³, SE 113; IDR II, 381; D. Tudor vorbește de mai multe cărămizi cu ștampila legiunii XI Cl. în Muzeul din Caracal. Ștampile ale legiunii XI Claudia au fost descoperite la Reșca recent în cursul săpăturilor întreprinse de Gh. Poenaru-Bordea și Cr. Vlădescu (acum la Muz. Militar Central, SMMIM, 13, 1980, 93). La Reșca au apărut și cărămizi cu ștampila cohortei I Fl. Commagenorum; ele ar putea data de la începutul sec. II întocmai ca acelea de la Drajna; vezi mai jos, nota 6.

⁶ Ștampile de la Drajna au fost publicate de Gr. Toiculescu, AEM, 14, 1981, p. 14 sq (probabil acestea erau cărămidile din colecțiile MNA acum cedate Muzeului de Istorie al României); CIL, III, 12530, a—c și Gh. Stefan, Dacia, 11—12, 1945—1947, p. 115—144; vezi și IDR, II, 601 și 602.

Fig. 4. Stolniceni (după D. Tudor).

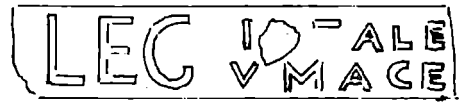

Fig. 7. Stolniceni (după D. Tudor).

Fig. 5. Stolniceni (după D. Tudor).

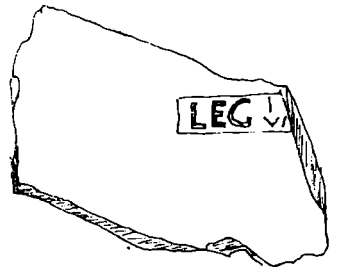

Fig. 8. Stolniceni (după Gh. Bichir).

Fig. 9. Stolniceni (după Gh. Bichir).

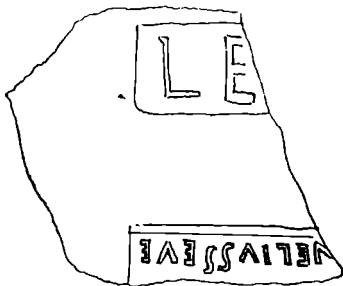

Fig. 6. Stolniceni (după D. Tudor).

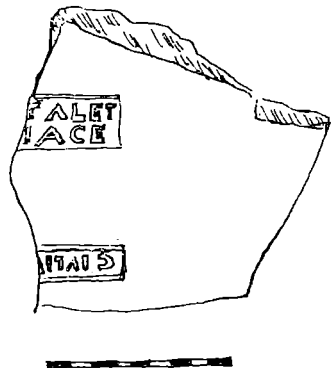

Fig. 10. Stolniceni (după Gh. Bichir).

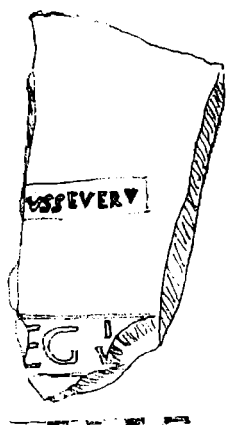

Fig. 11. Stoiniceni
(după Gh. Bichir).

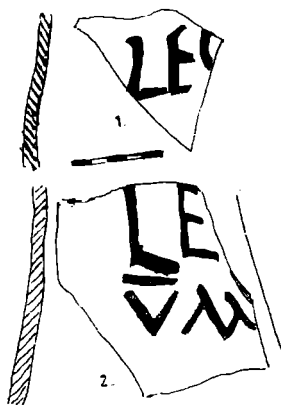

Fig. 12. Stoiniceni (după
Gh. Bichir).

Fig. 13. Reșca (Romula)
(după IDR, II, 381).

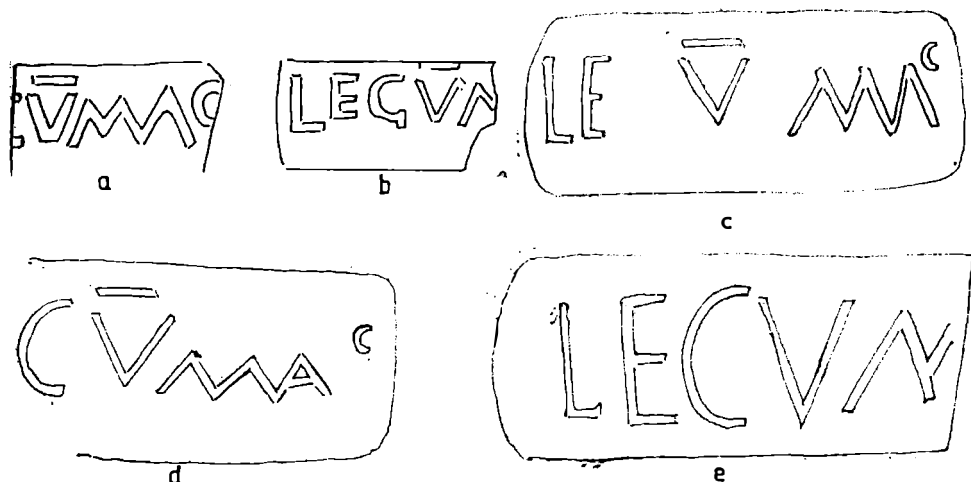

Fig. 14. a-b Drăjna de Sus (după Gh. Ștefan; c, d, e, MNA).

Ștampilele legiunii XI Claudia sunt de același tip cu cele de la Voinești și Tîrșor. Voinești, situat la 15 km N de castrul de la Jidava, se afla în zona limes-ului „transalutan”. Săpăturile recent efectuate aici au scos la lumină un castellum, unde au fost găsite și țigle cu ștampile ale legiunii XI Claudia și ale cohorței II Commagenorum (fig. 16) ⁷. La Mălăiești, pe valea Teleajenului, a fost descoperit un castru de pământ datînd din timpul lui Traian. Între materialele arheologice găsite aici se cunosc și cărămizi cu ștampila legiunii V Macedonica ⁸. La Tîrșorul Vechi au apărut cărămizi cu ștampila

⁷ Marin Bădescu, SCIVA, 1981, 32, p. 292, fig. 1; cf. N. Gudea, *Limeskongress Aalen*, 1983, p. 489; tipul ștampilelor cohorței I Fl. Commagenorum este identic cu cel al ștampilelor de la Drăjna; vezi și C.C. Petolescu, T. Cioflan și M. Bădescu, Dacia, N.S., 25, 1982, p. 377, nr. 130.

⁸ C. Zagoritz, *Castrul de la Mălăiești*, Ploiești, 1940, p. 4—16; Revue de Transylvanie, 6, 1940, 1, p. 34; Dacia, 11—12, 1945—1947, p. 142; SCIV, 6, 1955, p. 271—279; Dacia, N.S., 4, 1960, p. 332; 5, 1961, p. 370, 375; TIR, L., 35, p. 30.

legiunii XI Claudia de un tip identic cu cel de la Drajna de Sus (fig. 19 a—b și 20)^{8bis}. În cursul cercetărilor arheologice efectuate în ultimul deceniu la Pietroasele, jud. Buzău, s-a constatat că fortificația construită în vremea

Fig. 15. Drajna de Sus (după Gh. Ștefan).

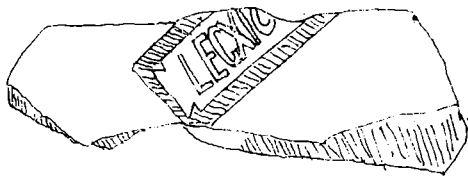
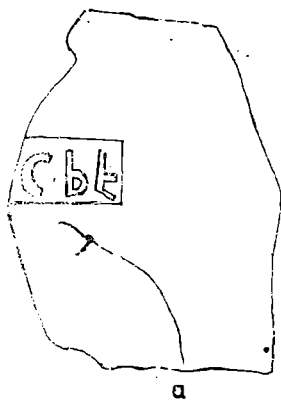
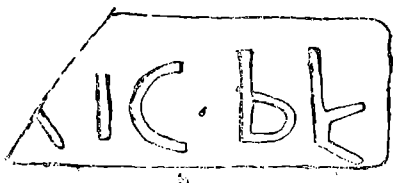

Fig. 16. Voinești-Muscel (după M. Bădescu).

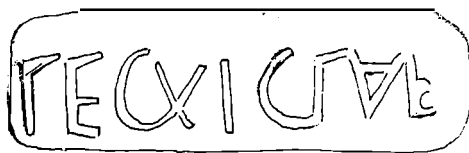

a

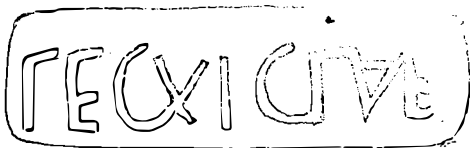

b

Fig. 17. a Pietroasele (după Gh. Diaconu); b localitate necunoscută (col. MNA, inv. 07298).

a

b

Fig. 18. Localitate necunoscută (col. MNA, inv. 07963; 07973).

lui Traian a dăinuit pînă în timpul lui Valens. Cu prilejul acestor cercetări au fost găsite cărămizi cu ștampila legiunii XI *Claudia pia fidelis*, din epoca lui Traian, și XI Claudia Antoniniana din epoca lui Caracalla (fig. 17 a;

^{8bis}Gh. Diaconu, *Necropolele din secolele III—IV e.n. de la Tirgșor*, București, 1965, p. 11 și pl. 6 de la p. 156. Cărămizile legiunii XI Claudia au fost găsite în necropolă, pe nivelul roman din sec. II, prima jumătate; cf. IDR, II, 606. Pentru cercetările de la Tirgșor vezi și Gh. Diaconu și M. Tzony, *Dacia*, N.S., 24, 1980, p. 368, nr. 133; *Dacia*, N.S., 25, 1981, p. 376, nr. 120; ștampilă asemănătoare, de proveniență necunoscută, în fostele colecții ale MNA, inv. nr. 01267.

fig. 17 b și 18 a — b provin din col. MNA)⁹. În anii dintre cele două războaie de cucerire a Daciei, când Oltenia și Muntenia au fost anexate Moesiei Inferioare, legiunea V Macedonică a fost transferată la Troesmis, iar legiunea XI Claudia a fost instalată pentru patru secole la Durostorum; în Dobro-

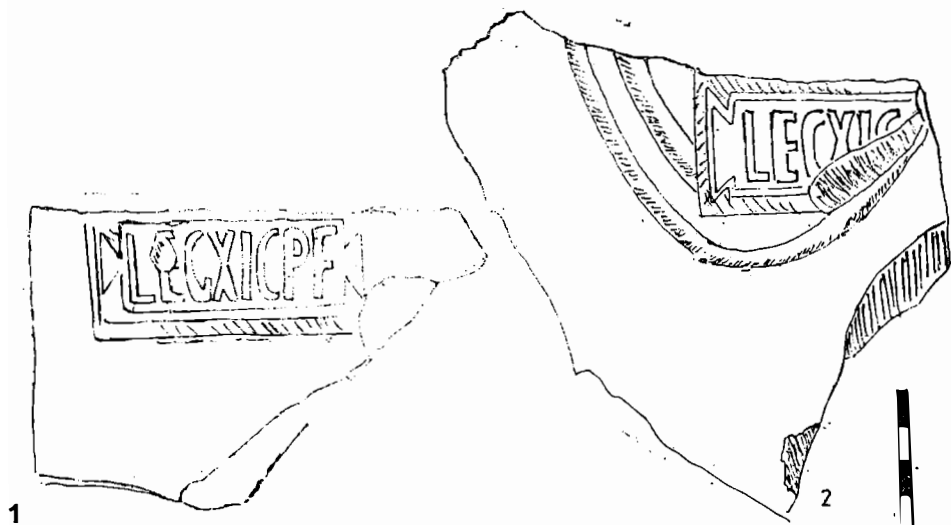

Fig. 19. Tirgșor. Sec. III (după Gh. Diaconu).

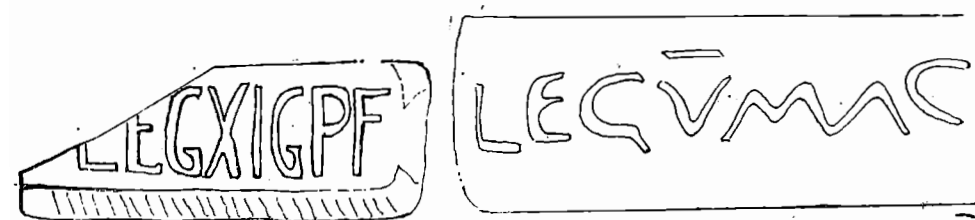

Fig. 20. Localitate necunoscută (col. MNA, inv 05267).

Fig. 21. Turnu Severin (col. MNA, inv. III, 838).

gea, pe malul drept al Dunării au fost întemeiate o serie de castre și au fost aduse trupe auxiliare la Sacidava (Dunărerii), Rasova, Capidava, Carsium, Cius, Troesmis, Arubium, Dinogetia, Noviodunum, Aegyssus, iar pe malul stîng al fluviului au fost stabilite capete de pod la Barboși, Orlovka (identificată ipotetic cu anticul Aliobrix) și probabil, la Ismail. Se cunosc numele unora din trupele care au staționat în sec. II în aceste castre: *cohors I Cilicum*, *cohors VII Gallorum*, *cohors I Germanorum*, *cohors I Lusitanorum Cyrenaica*, *legio V Macedonica*, *ala II Aravacorum et Hispanorum*, *ala I Dardanorum*, *cohors II Mattiacorum*, *classis Flavia Moesica*, *cohors II Flavia Brittonum*.

⁹ Gh. Diaconu, M. Tzony, *Dacia*, N. S., 21, 1977, p. 206, fig. 9; cf. IDR, II, nr. 605; cf. N. Gudea, *loc. cit.* p. 489 sq. Ștampilă asemănătoare în colecțiile MNA, nr. 07928; Pentru săpăturile arheologice de la Pietroasele, vezi și Gh. Diaconu, și V. Drimboceanu, *Șantierul arheologic Pietroasele*, Buzău, 1978; Idem, *Materiale*, Oradea, 1979, p. 319—320; M. Tzony, *Materiale*, Tulcea, 1980, p. 349.

După cucerirea Daciei și după organizarea militară și politică a provinciei, legiunile Moesiei Inferioare și-au îndreptat activitatea spre sectorul răsăritean al graniței dunărene și anume, de la Novae spre est, incluzînd în sfera lor de acțiune cele două maluri ale fluviului pînă la vîrsarea în Mare, precum și litoralul nordic al Pontului, unde au fost întemiate fortificații cu garnizoane ale unor vexillatii ale armatei provinciei.

Ca urmare a deplasării sarmaților spre vest, împăratul Hadrian a întreprins în anii 171—118 o reformă administrativă în ținuturile de la nordul Dunării, pînă atunci sub autoritatea legatului și a armatei Moesiei Inferioare : partea de est a Olteniei a fost înglobată Daciei Inferioare, iar Muntenia a fost parțial părăsită ; într-o vreme încă neprecizată a fost ridicată o a doua linie de apărare la est de Olt, linie ce lega Dunărea de păsul Bran, constînd dintr-o serie de caestre de-a lungul unui *vallum*. Nu se cunosc numele unităților militare care au staționat în aceste caestre. Ele au dăinuit în sec. II—III și au continuat să funcționeze după ce caestrele din zona subcarpatică au fost părăsite în anii 117—118.

Perioada în care partea de răsărit a Olteniei a aparținut Moesiei Inferioare a durat doar două decenii, ceea ce ar explica de ce urmele activității trupelor Moesiei sunt atât de rare în Oltenia. Credem însă că suntem îndreptățiți să atribuim perioadei timpurii unele din cărămizile cu ștampile ale legiunii V Macedonica descoperite la Turnu Severin (fig. 21)¹⁰.

Urmele legiunilor Moesiei Inferioare în așezările de pe malul drept al Dunării la est de Novae, unde a staționat legiunea I Italica, sunt comparativ cu cele din Oltenia și Muntenia foarte numeroase, ele constînd din inscripții lapidare și tegulare. În timp ce inscripțiile pe piatră indică în cele mai multe din cazuri prezența trupelor sau a unor detașamente, ștampilele pe cărămizi puteau documenta prezența lor efectivă, participarea la construirea unor edificii sau fortificații, dar și numai circulația și utilizarea lor ca material de construcție. Prezența legiunii I Italica e atestată la Novae și în așezările din apropiere, dar și în caestrele care au fost pînă în anii 163/167 în raza de acțiune a legiunii V Macedonica. Inscripții pe piatră și cărămizi ale legiunii XI (laudia au fost găsite răspîndite pe tot cuprinsul provinciei și în fortificațiile de la nordul Dunării, precum și la nord-estul Gurilor Dunării, pe litoralul de nord al Mării Negre și în Crimeea.

Legiunea V Macedonica a fost transferată de la Oescus la Troesmis în intervalul dintre cele două războaie dacice, fie îndată după organizarea provinciei Dacia, cînd partea de vest a Dunării moesice nu mai constituia o graniță a imperiului, aceasta fiind apărută de trupele Daciei. Sfera de acțiune a legiunii V Macedonica a fost stabilită pe baza materialului epigrafic de la Capidava spre nord-est, ea incluzînd capetele de pod din stînga Dunării și stațiunile de pe litoralul nordic al Mării Negre. Problema răspîndirii cărămizilor legiunii V Macedonica a mai fost tratată în legătură cu o încercare de stabilire a teritoriului militar al legiunii, teritoriu înțeles în sensul larg de zonă de acțiune militară (fig. 22—28)¹¹. Spre a se delimita

¹⁰ Unele cărămizi cu ștampila *Leg. V Mac.* provenind de la Turnu Severin ce se păstrează în fostele colecții MNA ar putea data din vremea construirii podului lui Traian peste Dunăre. Fig. 21 reproduce o ștampilă a legiunii V Macedonica din colecția mai sus amintită (inv. III 838, 839, 840) ; inventarul vechi al MNA indică locul de găsim Turnu Severin. Dar marea majoritate a cărămizilor legiunii descoperite aici poartă doar siglele *LVM* și datează din perioada după părăsirea Daciei, cf. IDR, II, 99.

¹¹ E. Doruțiu-Boilă, SCIV, 23, 1, 1972, p. 45—62.

Fig. 22. Capidava (după ISM, V, 54).

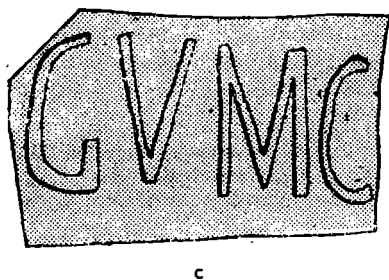
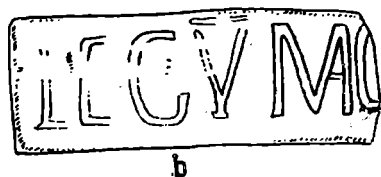
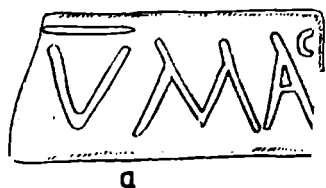

Fig. 23. a—c Troesmis (după ISM, V, 215 a—c).

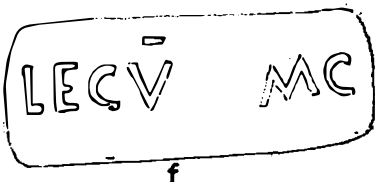
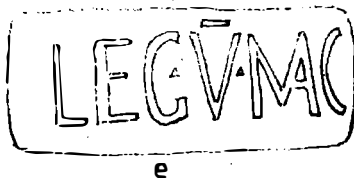
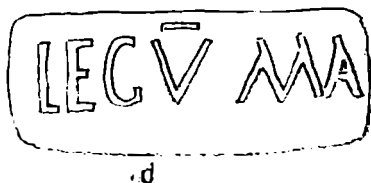
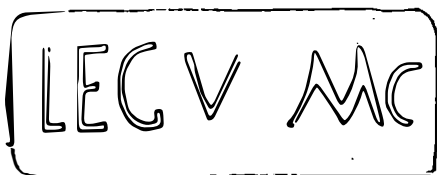

Fig. 24. Horia (a—b după ISM, V 240 a—b; c—f după V.H. Baumann).

sfera de influență a legiunilor provinciei, răspîndirea materialului epigrafic al legiunii a fost pus în legătură cu sistemul de enumerare al trupelor auxiliare în unele diplome militare. S-a constatat că diplomele militare nu înșiră întotdeauna trupele în ordinea lor numerică, caz în care criteriul

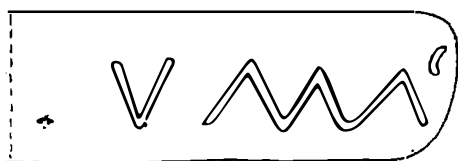

Fig. 25. Măcin (Arrubium) (după ISM, V, 254).

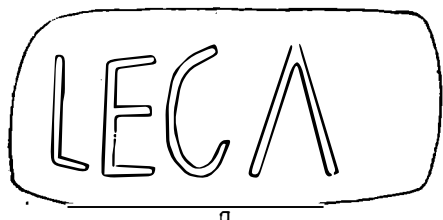

Fig. 26. a—b Dinogetia (după ISM, V, 264 a—b.)

Fig. 27. a—b Noviodunum (după ISM, V, 284 a—b).

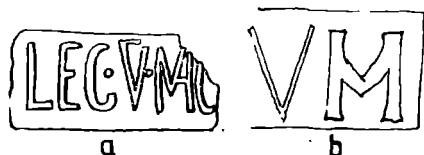

Fig. 28. a—b Barboși (după ISM, V, 305 a—b).

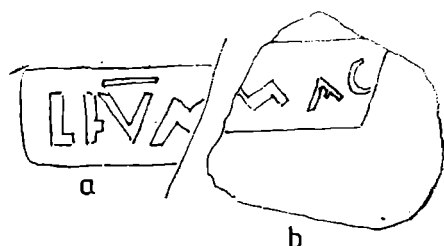

Fig. 29. a—b Izvorul-Pirjoaia (după Pontica, 18).

de enumerare a trupelor ar fi fost unul teritorial, auxiliile formînd o unitate tactică cu legiunile ¹². Cărămizile de la Tyras și Chersones denumesc fie o legiune cu auxiliile ei, fie cele trei legiuni și unitățile lor auxiliare ¹³, fapt ce a condus la concluzia că acestea din urmă aparțineau din punct de vedere tactic comandamentului unei legiuni anume. Această concluzie a fost contestată de unii specialiști, sistemul de enumerare a auxiliilor în

¹² A. Radnóti, *Limesstudien*, Basel, 1959, p. 134—150; A. Radnóti & L. Barkóczi, *ActaArchHung*, 1951, p. 191—226.

¹³ Vezi mai jos prezentarea materialului tegular din aceste centre și ilustrarea lor.

diplomele militare diferit de cel numeric fiind explicat prin diversitatea metodelor de ținere a evidenței trupelor în cancelariile guvernatorilor, iar expresia *legio . . . et auxilia eius* ar fi denumit o stare provizorie ce înceta odată cu împrejurarea care a determinat crearea ei (de exemplu, o campanie militară¹⁴). Această interpretare o considerăm ipotetică întrucît documentele de la Tyras și din celelalte centre din nordul Mării Negre folosesc constant expresia controversată.

Pe lângă materialul epigrafic tegular menționat în studiul citat mai sus, cercetările arheologice au mai adus la lumină și altele, cum ar fi cele de la Horia (fig. 24 c—f)¹⁵, de la Sacidava, Rasova-Pescărie și Izvorul-Pirjoia (fig. 29 a, b)¹⁶, cu tipurile cunoscute și altele necunoscute pînă acum. Așa cum am subliniat mai sus, prezența acestor cărămizi nu înseamnă întotdeauna și prezența unor unități sau a unor detașamente, în cazul nostru ale celor două legiuni, V Macedonica și XI Claudia, ci folosirea materialului de construcție produs în atelierele legiunilor pentru ridicarea unor edificii cu caracter militar. Nu suntem înclinați să deducem din prezența cărămizilor în anumite puncte (cum ar fi Rasova, Sacidava, Fîrjoia sau chiar orașele grecești de pe litoralul dobrogean al Mării Negre) apartenența acestora la teritoriul militar sau la sfera de acțiune a legiunii, așa cum s-a procedat uneori¹⁷, ci doar circulația materialului tegular al legiunilor în antichitate sau chiar mai tîrziu. De asemenea nu credem că acest material a fost folosit în construcții civile, rostul ștampilării lor fiind tocmai acela de a arăta că ele au fost fabricate în ateliere militare și erau destinate să fie folosite pentru construcții militare. Descoperirea izolată a unor cărămizi cu ștampila legiunilor în centrele grecești de pe litoral (Histria, Tomis, Callatis) nu implică nici ea prezența în acele centre a unor garnizoane legionare¹⁸, ci doar circulația întâmplătoare a materialului tegular, eventual într-o epocă mai tîrzie, pentru a fi întrebuințate în edificii din timpul Imperiului tîrziu sau chiar în epoca modernă, aduse ca obiecte de colecții particulare sau curiozități. Această concluzie s-ar impune mai ales pentru cărămizile ale căror condiții de descoperire sunt necunoscute. Deși subiectul acestui articol este în principal răspîndirea cărămizilor legiunii V Macedonice, întrucît acestea apar împreună cu cărămizi ale celorlalte legiuni ale

¹⁴ Discuția generală și „la zi” a problemei, la M. Roxan, *Roman Military Diplomas and Topography*, Limesstudien Aalen, 1983, p. 768—778.

¹⁵ Vezi mai sus nota 11, precum și materialul tegular cuprins în ISM, V : Capidava, 54 a, b, fig. 22 ; Troesmis, 215 a, b, c (fără d) și fig. 23 ; Horia, 240, fig. 24 a—f ; Arrubium, 254, fig. 25 ; Dinogetia, 261, fig. 26 ; Noviodunum, 284 = SCIV 23, 1972, 1, p. 59, fig. 2/6, în prezentul studiu, fig. 27 ; Barboși, 305, fig. 305 b (a este LVM). Ștampilele de la Horia descoperite ulterior publicării volumului ISM, V, au fost incluse de V. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1986, p. 117.

¹⁶ Vezi C. Scorpan, BAR, International Series, 88, 1980, p. 137. Tegulele de la Rasova, punctul „Pescărie”, cca 40 piese cu ștampilele legiunilor XI Claudia, V Macedonica și I Italica au fost comunicate la sesiunea științifică a Muzeului de Arheologie din Constanța în noiembrie 1987. Din descrierea prezentată de T. Cliaște a reieșit că ștampilele legiunii V Macedonica descoperite la Rasova sunt de două tipuri, dintre care unul are literele MA în ligatură, iar V are linia orizontală de deasupra încadrată de două linii oblice, probabil asemănătoare cu cele din ștampila legiunii I Italica de la Tyras, vezi mai jos, nota 41 ; tegulele legiunii V Macedonica de la Izvorul-Pirjoia, Pontica, 18, 1985, p. 143, fig. 1,3 și p. 147, fig. 2,1, au ștampilele de un tip ce n-a mai fost atestat pînă acum în alte așezări (fig. 29, a, b).

¹⁷ De ex. A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 33 ; C. Scorpan, *loc. cit.*

¹⁸ Opinie apărută de Al. Suceveanu, RRH, 13, 1974, 2, p. 226.

provinciei, nu putem să nu amintim pe scurt și unele chestiuni privind materialul lor tegular.

Cărămizile cu ștampila legiunii XI Claudia sunt foarte numeroase, răspândite pe o arie largă într-o mare varietate de tipuri, fapt ce se explică prin șederea îndelungată a legiunii în castrul de la Durostorum. Tipologia și răspândirea cărămizilor cu ștampila legiunii au făcut obiectul unor studii amănunțite și laborioase, încercându-se o încadrare cronologică, în stadiul actual al cercetărilor, provizorie¹⁹. Pornind de la unele observații ale lui E. Ritterling, s-a stabilit că tipurile mai vechi (din perioada staționării legiunii în Germania și Pannonia) poartă ștampila *LEG XI CPF*, începând cu Traian sau Hadrian *LEG XI CLP F*, iar de la mijlocul sec. II epitetul *P (ia) F (idelis)* au început să fie omise, textul ștampilei simplificându-se; în timpul lui Caracalla aproape toate legiunile Moesiei și ale Daciei, precum și unele unități auxiliare poartă, pe lângă inițialele legiunii, supranumele imperial *Antoniniana*, prescurtat *ANT* sau *AN* în ligatură — nume ce a fost dat probabil cu ocazia unor victorii imperiale la care unitățile și-au adus contribuția sau aveau doar un rost propagandistic; în timpul lui Gallienus legiunilor li s-au reinnoit anual numărul epitetelor *P (ia) F (idelis)*. (*P (ia) III F (idelis) III* spune o inscripție de la Durostorum, iar monedele din Dacia poartă gravate *Leg. V Mac. P (ia) VII F (idelis) VII*)²⁰. Ștampilelor cu supranumele imperial *Antoniniana*, specialiștii le-au mai adăugat tipul *LEG XI CLAV* (pe care l-au citit *CLAU*, dar care ar putea fi mai degrabă *CL AN (toniniana)*)²¹. În 1961 am inventariat cărămizile cu ștampilă din fosta colecție a Muzeului Național de Antichități; între acestea, un număr destul de mare de cărămizi cu ștampila legiunii XI Claudia au, în chip regretabil, loc de descoperire necunoscut. În afară de tipurile pe care autorii studiului amintit mai sus le-au inclus în tipologia propusă (numai pentru ștampile pe cărămizi al căror loc de descoperire este cunoscut, cele mai multe din colecțiile Muzeului din Călărași provenind de la Durostorum, dar și din alte localități, cărămizi descoperite de autori sau citate în literatura de specialitate), printre cărămizile catalogate la MNA am găsit și alte tipuri de ștampile, de ex. cele cu epitetul *Antoniniana* în ligatura *AV* au la capăt un semn ce pare a fi un *P* (fig. 18). Subliniem că tipologia propusă de M. Zahariade și Cr. Mușețeanu este deosebit de utilă, căci adună un mare număr de tipuri de pe un spațiu vast, cuprins între Durostorum și coastele Crimeei. Chiar dacă sistemul de clasificare întocmit de autori va suferi inevitabile schimbări, acesta este un punct de plecare și bază de discuție pentru cercetările viitoare.

¹⁹ În primul rând pentru că cercetările arheologice de la Durostorum sunt abia la început. Pentru tegulele legiunii XI Claudia, vezi E. Ritterling, RE, XII, 1925, col. 1698; C. Mușețeanu, M. Zahariade, D. Elefterescu, SMMIM, 12, 1979, p. 164—185 și 13, 1980, p. 85—105.

²⁰ Inscriptia a fost descoperită la Ostrov și publicată de M. Bărbulescu și A. Rădulescu Pontica, 15, 1982, p. 153—159; E. Ritterling, RE, XII, 1925, art. *Legio*, col. 1343; 1394; A. Pas-serini, DE, IV, Roma, 1949, p. 563.

²¹ C. Mușețeanu, M. Zahariade, D. Elefterescu, SMMIM, 13, 1980, p. 101—102.

În ce privește tipologia ștampilelor legiunii V Macedonica, tot ce putem spune este că din timpul staționării la Troesmis au fost găsite în aceleași așezări sau în așezări diverse mai multe tipuri sau variante. De exemplu, la Drajna de Sus, al cărei rol strategic a durat aproximativ douăzeci de ani, au fost găsite două-trei forme de ștampile, dintre care unele au apărut și în alte așezări fortificate romane, altele au fost găsite pînă acum numai la Drajna. Această constatare ar putea să fie explicată mai curînd prin producerea lor în ateliere diferite sau cu matrițe diferite, decît printr-o succesiune în timp. Același lucru este valabil în cazul ștampilelor găsite în *villa rustica* de la Horia, unde au fost găsite mai multe tipuri datînd dintr-un interval de timp de una sau două generații (fig. 24 a–f). Varietatea tipurilor de ștampile într-un interval de timp relativ scurt arată dificultatea stabilirii unei cronologii pe baza sistemului de prescurtare, a formei literelor sau a prezenței respectiv a absenței epitetelor, precum și a formei cartușului. Tipurile și variantele acestor ștampile pot fi grupate fără ca acestea să se încadreze rigid într-o anumită cronologie. Concluzia noastră este valabilă și pentru ștampilele celorlalte unități militare, fapt subliniat încă de Gr. Tocilescu²² și este în acord cu constatările autorilor studiului despre ștampilele legiunii XI Claudia.

În afara tipurilor de ștampilă ale legiunii V Macedonica sau XI Claudia cunoscute din centrele din stînga Dunării sau din Dobrogea, la Tyras și în celelalte puncte fortificate de pe țărmul de nord al Mării Negre au apărut ștampile ale vexillatiilor celor trei legiuni ale Moesiei Inferioare, în a cărei sferă de supraveghere se aflau centrele amintite. O parte din aceste ștampile au apărut cu prilejul cercetărilor arheologice efectuate de P. Nicorescu în jurul anilor 1920 fiind publicate concomitent de profesorul ieșean și de arheologul și colecționarul Gr. Avakian²³, și independent unul de altul. Ștampila fragmentară imprimată de trei rînduri a fost întregită de Gr. Avakian : [*L*eg. I It. Leg./ V M (acedonica) Leg. XI Cl(audia) / [*leg.*] X [*Gem(ina)*] (fig. 30), iar de P. Nicorescu, în analogie cu textul unei ștampile de la Charax, [*ve*]x. [*Moes. Inf.*]. N. Gostar a preluat lectura lui Gr. Avakian, necunoscînd întregirea propusă de P. Nicorescu sau neștiind că este vorba de același fragment și a conchis că la Tyras a staționat și un detașament al legiunii X Gemina²⁴, făcînd legătura cu o ștampilă a legiunii descoperită la Celei (Sucidava), publicată de D. Tudor. Ștampile întregi cu text asemănător au fost descoperite ulterior la Tyras : Leg. I It. Leg./ V M(acedonica) Leg. XI Cl(audia) / et aux(ilia) S.M.T.Pl., (centurio) L(egionis) I I(talicae) (fig. 31)²⁵. Abrevierile

²² MNA, nr. 07963, 07973; vezi și D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superioare și a Daciei*, Cluj, 1983, pl. I, 2, 3 etc.

²³ MonEpSc, p. 324 și urm.

²⁴ Gr. Avakian, CNA 5, 49–50, 1924, p. 22; Paul Nicorescu, ED, 2, 1924, p. 414, fig. 75. P. Nicorescu a întregit textul ștampilei prin analogie cu ștampila de pe o cărămidă de la Charax publicată de M. Rostovzev, Klio, 2, 1902, p. 80–95.

²⁵ N. Gostar, AUI, S.N., sec. III, Istorie, tom 11, 1965, p. 108; D. Tudor, Dacia, 7–8, 1937–1940, p. 377, nr. 8; Idem, OR³, SE, 218; C.C. Petolescu, IDR, II, 237.

²⁶ P. Nicorescu, *Garnizoana romană din Sudul Basarabiei*, ARMSI, ser. III, tom. 19, mem. 16. București, 1937, p. 2 și fig. 3, 4, 5. Prezența legiunii X Gemina la Tyras a fost preluată în literatura rusă care tratează despre unitățile militare romane din orașul de la gura Nistrului, vezi P. D. Karyskovskij I. B. Kleiman, *Drevnji gorod Tira*, Kiev, 1985, p. 98 și nota 425, cu trimitere la articolul, citat la nota 24, al lui N. Gostar.

S.M.T.Pl. cu *MT* și *PL* în ligatură, reprezintă numele centurionului care comanda vexillata compusă din detașamente ale celor trei legiuni în garnizoană la Tyras. Prin urmare, . . . x. din fragmentul descoperit și publicat în 1724 de P. Nicorescu și Gr. Avakian trebuie întregit [*Au*](*xilia*), restituirea [*Leg.*] *X* [*Gem(ina)*] și ipoteza participării acestei legiuni la luptele din timpul lui Traian la Dunărea de Jos, propuse de N. Gostar fiind eronate.

În același lot de cărămizi descoperite de P. Nicorescu în cercetările sale de la Tyras se află două fragmente dintr-o ștampilă :

Leg [*V*] *M* (*acedonica*) (fig. 32) ²⁶. N. Gostar a atribuit această ștampilă legiunii I Minervia, luînd ca model o ștampilă pe o cărămidă din Muzeul din Tecuci, cu loc de descoperire Tyras ²⁷; cf. opiniei sale ștampila ar fi aparținut legiunii I Minervia : *LEG. M*, N. Gostar neobservînd între *Leg.* și

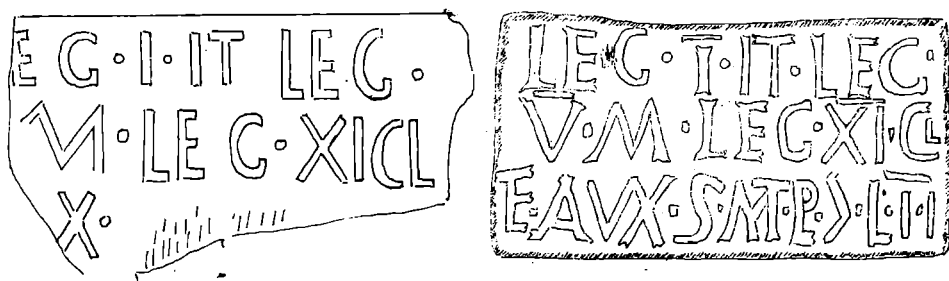

Fig. 30–31. Tyras (după P. Nicorescu).

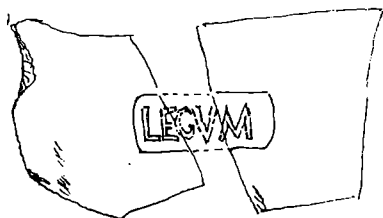

Fig. 32. Tyras (după P. Nicorescu).

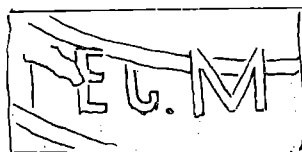

Fig. 33. Poiana (după N. Gostar).

M vreun semn ce ar fi putut să corespundă numărului legiunii și a conchisă că legiunea I Minervia ar fi participat la operațiuni militare la Dunărea de Jos în timpul lui Traian (fig. 33). Reluînd lectura ștampilei acestei cărămizi, S. Sanie a constatat că ea provenea de la Poiana și că între *Leg.* și *M*,

²⁶ P. Nicorescu, EDR, 2, 1924, p. 413, fig. 73; Fr. Avakian, CNA, 2, 1924, nr. 49—50, p. 20—21; rectificarea propusă de R. Saxer, *Epigraphische Studien*, 1, 1967, p. 90, nota 494 a trecut neobservată.

²⁷ AUI, 11, 1969, p. 1—8; cf. P. D. Karyskovski și I. B. Kleiman, *op. cit.*, p. 98 și nota de la aceeași pagină. K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Tajans*, *Antiquitas* 1, 33, Bonn, p. 80 sq., în capitolul despre participarea legiunii I Minervia la războaiele dacice spune că legiunea a fost mutată în anul 101 la Dunăre venind din Germania superioară. În cel de-al doilea război dacic unitatea a luptat sub comanda lui Hadrian. K. Strobel amintește în acest context cărămida cu ștampila legiunii publicată de N. Gostar și altele de la Novae. Legiunea I Minervia a revenit la baza ei din Germania Superioară în 106, după încheierea războiului de cucerire a Daciei.

semnul V este vizibil ²⁸. Cărămida aparținuse legiunii V Macedonica, aceasta nemaiputând fi folosită ca argument pentru prezența legiunii I Minervia la începutul sec. II la Dunărea de Jos. Dealtfel ipoteza susținută de N. Gostar ar fi fost dificil de dovedit, căci descoperirile arheologice de la Tyras au arătat că cea mai veche garnizoană instituită de Traian data după încheierea războaielor de cucerire a Daciei, iar în 106 legiunea I Minervia se afla din nou în sediul din Germania Superioară.

Conform datelor pe care le deținem pînă azi, garnizoana romană de la Tyras era compusă în vremea lui Traian dintr-un detașament al legiunii V Macedonica comandată de un centurion care avea sub ordinele sale cîțiva *principales*, cum rezultă din ștampile pe cărămizi și inscripții pe piatră, dintre care cea mai veche este o dedicație în onoarea împăratului Traian din inițiativa vexillatiei legiunii V Macedonica și a auxiliilor sale, guvernator fiind polyonymul Q. Pompeius Falco (a. 116—117); din aceeași vreme datează placa de marmură închinată centurionului legiunii V Macedonica, M. Ennius Illadianus, comandantul vexillatiei care a dedicat monumentul în timpul lui Q. Pompeius Falco; inscripția onorifică i-a fost pusă de către *principales* în subordinea sa: *actuarius, valetudinarius, eques* ...; din anii șederii legiunii V Macedonica la Troesmis datează o altă inscripție dedicată centurionului T. Trebius Fronto, comandantul detașamentului de la Tyras, de către subofițerii aflați în garnizoană; inscripția este fragmentară și se păstrează doar numele unui signifer, *Iul(ius) Val(ens)* ²⁹. Cum s-a arătat mai sus, inscripțiile pe piatră și ștampilele pe cărămizi sau țigle atestă prezența în garnizoana de la Tyras a legiunilor XI Claudia și I Italica ³⁰. Un *primipilaris* al uneia din legiunile Moesiei este menționat

²⁸ Silviu Sanie, *Civilizația romană la Est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. — III e.n.)*, Iași, 1987, p. 87 și pl. 21/9

²⁹ P. Nicorescu, ARMSI, ser. III, tom. 26, mem. 16, p. 502 și urm.; Idem, ARMSI, ser. III, tom. 19, mem. 16, București, 1937, p. 219—222; pt. ștampile pe cărămizi, ale garnizoanei din Tyras, *ibidem*, pl. IV, 3 și V, 4.

³⁰ Pînă acum, cel mai vechi document despre prezența armatei romane la Tyras este dedicația mai sus amintită a lui Pompeius Falco. Cum a reieșit din noile lecturi ale papyrului Hunt, în r. 21 din col. II, unde primii editori au citit *Tyrae in praesidio in is eq(uites) I* ... (R. Fink, JRS, 1958, p. 107; *Roman Military Records on Papyrus*, 1971, p. 223) s-a constatat că lectura *Tyrae* nu e posibilă, pentru că prima literă nu este un T, ci eventual un K; dacă prima literă era un K, următoarea ar fi trebuit să fie *alpha* și atunci cuvîntul ar fi de citit *Kas<t>rae*. *Castra* ca toponime sunt atestate în Dalmatia, pe drumul dintre Salonae și Servitium, altul în Macedonia pe *via Egnatia*, la vest de Heraclea Lyncestis (Monastir) sau *Castra Augustoflavien-sia* în Moesia Superioară sau *Ulcisia Castra* în Pannonia Inferioară. Oricum, această localitate se afla *extra provinciam*, deci în afara Moesiei Inferioare. *Casra* ar fi o formă pentru *castra*, exemple de omitere a literei *t* în textele latine se mai întîlnesc, de ex. *cum epis<t>ulis* (R. Fink, *op. cit.*, 1, 44k2; 83, 16); vezi și *Chartae Latinae Antiquiores*, III, 1963, p. 127—130, nr. 219, îndeosebi comentariul de la p. 130 unde se observă că Tyras ar fi trebuit să fie amintită la coloana *intra provinciam*, căci orașul a fost anexat Moesiei din timpul lui Nero; lectura este însă incertă, după cum arată și R. O. Fink, care a citit aici *Kas<t>rae*. La Procopius, *Castra* este adeseori redat corupt, fără s, ca în *Katta* (ed. Haury, p. 120, 20), *Katrelates* (p. 120, 22), *Katrasema* (p. 120, 40; cf. I. I. Russu, *Revue de Linguistique*, 8, 1963, 1, p. 123—132); Din verificarea lecturii r. 21 din col. II a papyrului Hunt reiese că Tyras nu figura ca loc de garnizoană a cohorții *I Hispanorum equitata* în timpul războaielor dacice, cu alte cuvinte, papyrul Hunt nu poate documenta prezența la Tyras a acestei cohorte, fapt ce nu exclude existența în oraș a unei vexillatii—nedocumentate pînă acum — aduse încă din vremea lui Nero sau Vespasian.

în două inscripții descoperite la Oescus și onorat pentru a fi dus la bun sfârșit o campanie împotriva carpilor la Tyras în jurul anilor 214, sub Caracalla³¹.

La Orlovka (identificată ipotetic cu Aliobrix), pe malul stîng al Dunării, în fața ruinelor de la Isaceea (Noviodunum), au fost descoperite urmele unei fortificații antice, inscripții monumentale și tegulare încă de la mijlocul secolului trecut³². B. Latyshev a publicat șase fragmente dintr-o dedicație pentru Marcus Aurelius pusă sub îngrijirea legatului legiunii V

Fig. 34. a—b Orlovka (Aliobrix ?) (după KSOdesa, fig. 3/9—10).

Macedonica, legat al cărui nume a căzut în lacună. Tegulele descoperite aici în cursul unor săpături arheologice efectuate în jurul anilor '60 poartă ștampilele legiunilor V Macedonica, I Italica (fig. 34, a, b) și ale flotei inoesice³³.

³¹ CIL, III, 14416; D. Tudor, *Latomus*, 19, 1960, 2, p. 350—356; B. Gerov, *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy* Cambridge, 1967, Oxford, 1971, p. 431—436; Emilia Doruțiu-Boilă, *SCIV*, 24, 1973, 3, p. 435—441; B. Dobson, *Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahn und Persönlichkeiten eines römischen Offiziers* (Beihfte der Bonner Jahrbücher, Bd. 37), Köln-Bonn, 1967, p. 295, nr. 191; C.C. Petolescu, *SCIVA*, 39, 1988, 3, p. 281—286. Primii editori ai inscripției de la Oescus au întregit în r. 13 numele adversarilor cu care a luptat personajul cinstit de inscripție (Aurelius Flavinus), nume din care s-a păstrat doar litera C, cu cel al carpilor. Această întregire a fost confirmată de a doua inscripție descoperită la Oescus și apărută de B. Gerov și E. Doruțiu-Boilă. D. Tudor, B. Dobson și C. C. Petolescu au preferat lectura C[ennos], bazîndu-se pe informația lui Cassius Dio (LXXVII, 14) care relatează despre luptele purtate de Caracalla cu neamul cennilor, precum și pe revizuirea lecturii inscripției întreprinsă de D. Tudor. În sprijinul acestei întregiri ar veni onorarea lui Aurelius Flavinus cu titlul de *buleuta civitatis Tungrorum*, de pe Rinul Inferior, precum și disocierea onorurilor prinite de personajul cinstit în inscripție, odată pentru vitejia împotriva C[ennilor] și a doua oară pentru acțiunile duse la bun sfârșit la Tyras (așa Dobson și C. C. Petolescu). Întregirea C[ennos] propusă de D. Tudor și preluată de C.C. Petolescu este discutabilă. La Cassius Dio numele cennilor este corupt, iar legătura dintre luptele lui Caracalla în 213/214 împotriva acestor neamuri și titlul onorific *buleuta civitatis Tungrorum* este artificială. Caracalla n-a luptat în anii 213/214 la Rinul de Jos ci pe Rinul Superior împotriva chattilor. Cenni erau un neam situat în zona Alpilor raetici, numiți de Plinius, N. H., III 137, în forma *Ucenni*, iar de Florus II 22, 4 *Cenni* (*Breunos, Cennos atque Vindelicos per privignum suum Claudium Iulurum pacavit*), cf. RE, 3, C, 1897, col. 1899; L. Schmidt, *Die Westgermanen*, II/1, München, 1940, p. 138, și nota 7; despre luptele lui Caracalla împotriva Germanilor, vezi K. Dietz, *Zum Feldzug Caracallas gegen die Germanen*, în *Limeskongress, Aalen*, 1983, p. 35—136. În inscripția de la Oescus în r. 13, ar putea fi întregit în cel mai bun caz numele chattilor, dacă e să acceptăm interpretarea lui B. Dobson — care n-a cunoscut cea de-a doua inscripție a lui Aurelius Flavinus publicată de B. Gerov — cel al cennilor fiind exclus din rațiuni de natură istorică. Noi rămînem însă la prima lectură, situînd întreaga acțiune relatată în inscripția de la Oescus la Dunărea de Jos și îndreptată împotriva carpilor.

Alte inscripții de la Tyras din timpul lui Septimius Severus, Caracalla și Geta, IOSPE, I², 6, iar din anul 214, o inscripție votivă publicată de P. O. Karyškovskij, în *Antičnaja Tira*, p. 88, nr. 4.

³² Aliobrix, menționată de Ptolemeu (III 10, 7) a fost prima dată identificată cu Orlovka, în literatura mai veche Kartal, de P. Nicorescu, identificare preluată cu noi argumente de N. Gostar, cf. ARMSI, ser. III, tom. 26, mem. 16, 1944, p. 507, respectiv *Latomus*, 26, 1967, p. 987—995; pentru descoperirile din secolul trecut, vezi IOSPE, I², Introducerea de la p. 1, precum și inscripțiile 1 și 2.

³³ I. D. Golobko, R. Bondary, A. G. Zaghinailo, *KS Odessa*, 1963, 1965, p. 68—80.

Pe malul sting al brațului Chilia, la Ismail, a fost descoperit un alt castellum roman de unde provine un fragment de inscripție pe o bază dedicată în onoarea lui Ti. Claudius Pompeianus, ginerele lui Marcus Aurelius, consul ordinarius a doua oară în anul 173 ³⁴. Textul inscripției de la Ismail este identic cu cel al unei inscripții de la Troesmis (CIL, III, 6176 = ISM, V, 146).

Pe țărmul de nord al Mării Negre romanii au instalat mai multe garnizoane: la Olbia inscripțiile menționează vexillatii ale legiunilor Moesiei Inferioare, XI Claudia, V Macedonica și I Italica. Cea mai tirzie inscripție pusă de unități militare romane la Olbia datează din timpul lui Philippus Arabul.

Despre garnizoanele de pe coasta de nord a Mării Negre și din Crimeca M. Rostovtzev a tratat într-un capitol introductiv din faimosul corpus al lui B. Latyschew, IPE, vol. I², precum și într-un studiu aparte publicat în 1902 ³⁵. O foarte bună privire generală asupra sistemului apărării romane a coastei nordice a Pontului Euxin o datorăm studiului lui D. Tudor din 1956 ³⁶.

Centrul puterii romane în nordul Mării Negre se afla la Chersonesos, unde au fost descoperite cărămizi cu ștampila legiunii XI Claudia și inscripții pe piatră, scrisori imperiale, inscripții onorifice, votive și funerare, relativ numeroase, majoritatea în limba latină ³⁷; acestea menționează vexillatii ale armatei Moesiei Inferioare compuse în principal din legiunile XI Claudia și I Italica. Comandantul garnizoanei de la Chersonesos era un *tribunus militum*, cum rezultă dintr-un document din timpul lui Commodus ³⁸, precum și din inscripția în onoarea lui Ti. Plautius Felix Ferruntianus, *tribunus militum leg (ionis) I Itali(cae)*, *praepositus vexillationibus Ponticis apud Scythiam et Tauricam* ³⁹. În afară de ofițerii și soldații legiunilor, la Chersonesos inscripțiile menționează și militari din *classis Flavia Moesica* și din cohortele I Bracaraugustanorum, I Cilicum, II Lucensium.

Notă adițională: CIC — Cohors I Cilicum

În cursul săpăturilor de la Dinogetia, efectuate încă prin 1937, au apărut cărămizi cu ștampila CIC fără cartuș, cu literele adincite (fig. 35). Ștampila a fost citită C(ohors) I C(ilicum), lectură adoptată de majoritatea

³⁴ cf. N. Gostar, *Hommages à Marcel Renard*, II, Bruxelles, 1969, p. 290—301 și pl. XIV; Idem, *Apulum*, 7, 1968, p. 381—390; N. Gostar a interpretat cele două inscripții în cinstea lui Pompeianus ca documente ale unor lupte conduse de celebrul general al lui Marcus Aurelius la Dunărea de Jos împotriva alanilor în timpul guvernării lui Pertinax. Asupra acestei ipoteze vom reveni cu un alt prilej.

³⁵ Kilo, 2, 1902, p. 80—95.

³⁶ AUB, *Seria Științelor Sociale. Istoric*, 5, 1956, p. 45—73.

³⁷ F. I. Solomonik, *Latinskie nadpisi Chersonesa Tavricheskogo*, Moscova, 1983.

³⁸ *Flavius Sergianus Sosibius*, trib. mil. leg. I. Italicae, IOSPE, I², 417 (= Solomonik, *op. cit.*, nr. 9).

³⁹ CIL, VIII, 619 = ILS, 2747. Cele trei legiuni au fost documentate la Chersonesos prin numeroase inscripții: leg. V Macedonica, IOSPE, I², 549; KS Moscva, 1981, 168, p. 58 — 62 (= Solomonik, *op. cit.*, nr. 21); leg. XI Claudia: IOSPE, I², 748 (= Solomonik, *op. cit.*, nr. 8); IOSPE, I², 675; IOSPE, I², 551 (= Solomonik, *op. cit.*, nr. 31); IOSPE, I², 552 (= Solomonik, *op. cit.*, nr. 32); IOSPE, I², nr. 547 (Solomonik, *op. cit.* nr. 20); *Legio I Italica*: IOSPE, I², 548 (= Solomonik, *op. cit.*, nr. 14); IOSPE, I², 417 (= Solomonik, *op. cit.*, nr. 9); IOSPE, I², 572 (= Solomonik, *op. cit.* 12); IOSPE, I², 548 (= Solomonik, *op. cit.*, nr. 14); IOSPE, I², 347 (= Solomonik, *op. cit.*, nr.

cercetătorilor, uneori cu oarecare îndoială⁴⁰. La Tyras au fost de asemenea descoperite țigle sau cărămizi cu ștampile păstrate fragmentar ce purtau siglele *CIC* (*centurio*) *I*, în cartuș, întregite de Paul Nicorescu, descoperitorul lor, *C(ohors) I C(ilicum) (centuria) I* ... (fig. 36)⁴¹. Apariția acestei ștampile la Tyras a condus la concluzia că unitatea a fost în garnizoană la

Fig. 35. Dinogetia (după ISM, V, 264).

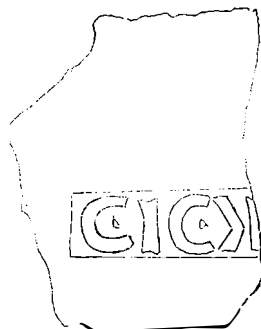

Fig. 36. Tyras (după P. Nicorescu).

Tyras încă din vremea lui Traian și a fost ulterior transferată la Chersonesos, unde au fost descoperite numeroase inscripții ce menționează această unitate.

D. Tudor într-un documentat studiu privind activitatea cohorței I Cilicum în Scythia Minor și Taurida, studiu prilejuit de emendarea lecturii inscripției CIL, III, 14447/2⁴², a pus la îndoială lectura *C(ohors) I C(ilicum)* de pe cărămizile de la Dinogetia și Tyras, fără a propune o altă întregire, decît vag, în sensul că aceasta ar putea proveni dintr-un atelier privat sau aparținînd oricărei alte cohorțe cu aceleași inițiale. Opinia lui D. Tudor pornea de la premisa că la Tyras și Chersonesos nu au staționat unități auxiliare întregi, ci numai detașamente în vîșillatii împreună cu subunități din legiunile Moesiei Inferioare; la acest argument a adăugat citirea în ultimul rînd al inscripției de la Azarlic: Cetatea a numelui tribunului cohorței I Cilicum, căruia i s-a încredințat rezolvarea litigiului de hotărnicie dintre *civitas Ausdecensium* și o comunitate de daci, citire ce a permis presupunerea că garnizoana cohorței se afla undeva în apropiere între Dunăre și Tomis. La MNA D. Tudor a mai descoperit printre inscripțiile inedite un fragment de epitaf pus de un veteran al cohorței I Cilicum la Tomis.

20). Pentru unitățile auxiliare menționate în inscripțiile de la Chersonesos, vezi D. Tudor, *loc. cit.* la nota 36. În Crimeea se mai afla un *castellum* întemeiat încă de Vespasian: era situat pe coasta de sud a peninsulei, la Aj Todor, lângă Yalta, identificat cu anticul Charax: aici au fost descoperiți denari republicani și imperiali între Galba și Gordian al III-lea. Latyschew, IOSPE, I², 674 — 683 a publicat inscripțiile descoperite aici, însoțindu-le de un amplu studiu introductiv al lui M. Rostovzev, p. 508—510; între acestea, trei cărămizi cu ștampilele legiunilor I Italica, XI Claudia și, eventual ale flotei din Ravenna. O țiglă cu ștampila legiunii XI Claudia se mai cunoaște ca provenind dintr-un punct situat în sud-vestul Crimeei, Alma-Kermen, cf. T. N. Vysotskaja, *Pozdnie Skify v jugo-zapadnom Krymu*, Kiev, 1972, p. 54.

⁴⁰ ISM, V, 264, cu bibliografia.

⁴¹ ARMSI, ser. III, tom. 26, mem. 16, p. 501 și pl. 1, fig. 1.

⁴² Vezi mai sus, nota 36, p. 58—59 și fig. 4 b.

Cărămizile cu ștampila *CIC* și noua lectură a inscripției CIL, III, 14437/2 au ridicat două probleme : interpretarea inițialelor *CIC* și locul de garnizoană a cohorței I Cilicum.

Într-o lucrare cu caracter monografic *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, A. Aricescu a preluat lectura propusă D. Tudor, localizând garnizoana cohorței I Cilicum la Azarlic-Cetatea. Autorul studiului armatei din Dobrogea romană a mers mai departe și a stabilit că numele cetății ausdecensilor ar fi fost *Tilikion* amintit de Procopius printre fortificațiile refăcute de Iustinian (*De Aedificiis*, IV, 7, 10—14). Numele fortificației ar fi fost transmis eronat de Procopius și anume, în loc de *T* ar trebui citit *K*, adică φρούριον Κιλικίων, cetatea Cilicilor, după numele unității ce a stat în garnizoană pe vechiul teritoriu al comunității ausdecensilor ; chiar dacă localitatea nu s-a numit inițial astfel, în timpul staționării cohorței în sec. II—III și-a luat noul nume, păstrat citeva veacuri după ce unitatea nu mai exista, nume menționat de Procopius în lista fortificațiilor reclădite în sec. VI.

În urma cercetărilor arheologice recente efectuate la Dunăreni (Muzait), identificat cu Sacidava, au fost descoperite mai multe inscripții puse de tribunul cohorței I Cilicum, inscripții datate în sec. II—III (ultima e închinată lui Philippus junior în 244 — 246), fapt ce a condus la concluzia de necontestat că garnizoana cohorței a fost în sec. II — III la Sacidava, pe Dunăre, și nu în interiorul ținutului, la Azarlic-Cetatea⁴³. Această localizare anulează identificarea fortificației de la Cetatea cu Tilikion al lui Procopius și emendarea Τιλικίων în Κιλικίων⁴⁴.

Dar ce este *CIC* ! În primul rând avem de-a face cu două tipuri de ștampile : 1, ștampila de la Tyras, în cartuș și relief, fragmentară și 2, ștampila cu litere adincite, fără cartuș, de la Dinogetia.

1. Ștampila de la Tyras a putut fi între timp întregită prin analogie cu alte ștampile similare dar întregi descoperite la Tyras în forma *CIC* (*centurio*) *I* [eg. *I Italicae*]. *CIC* erau probabil inițialele numelui centurionului legiunii I Italica din vexillația de la Tyras și, prin urmare, nu avea vreo legătură cu cohors I Cilicum. Leg. I Italica are pe această ștampilă linia orizontală deasupra numărului legiunii încadrată de două linii oblice (fig. 37)⁴⁵. O ștampilă asemănătoare, cu loc de descoperire necunoscut, se păstra în colecțiile Muzeului Național de Antichități (fig. 38).

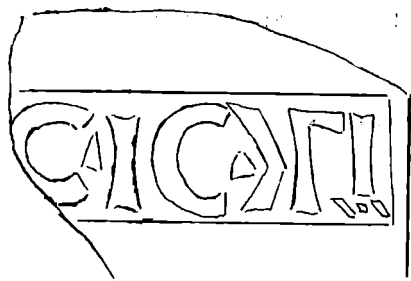

Fig. 37. Tyras (după I. B. Kleiman, KS Odesa).

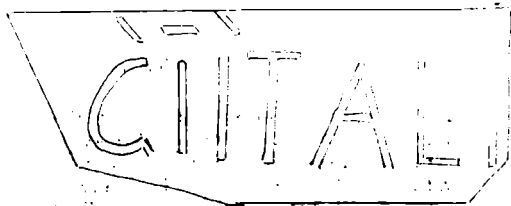

Fig. 38. Localitate necunoscută (col. MNA, inv. 07911).

⁴³ C. Scorpan, BAR, International Series, 1980, *Limes Scythiae*.

⁴⁴ A. Aricescu, *Dacia*, N. S., 14, 1970, p. 303—304; Idem, *Armata în Dobrogea romană*, p. 152—153.

⁴⁵ I. B. Kleiman, KS Odesa, 1963, 1965, p. 179—182 și fig. 2 și 3.

2. Ștampila *CIC* de la Dinogetia este tîrzie și reprezintă fie numele atelierului fie inițialele unei unități de tipul *cuneus* [...] necunoscut încă. Nici în acest caz *CIC* nu este o ștampilă a cohorței I Cilicum.

ÜBER DIE ZIEGELSTEMPEL DER LEGIONEN V MACEDONICA UND XI CLAUDIA AN DER UNTEREN DONAU UND IM NÖRDLICHEN SCHWARZMEER-GEBIET

ZUSAMMENFASSUNG

Die hier gesammelten Tegulae der Legionen V Macedonica und XI Claudia stammen aus dem 2. u. 3. Jh. sowohl aus dem Gebiet links der Donau wie aus den nördlich des Schwarzen Meeres liegenden Städten. Diese Tegulae samt anderen epigraphischen denkmälern bezeugen, daß die Legionen Niedermösians eine wichtige Rolle in den kriegten für die Eroberung Daziens und in der Verteidigung der eroberten Gebieten. Die Tegulae weisen auch auf die Wirkungsgebiete der beiden Legionen hin: in Oltenien sind häufiger die Tegulae der *Legio V Macedonica* aus der ersten hälfte des 2. Jh., während jene der *legio XI Claudia* viel spärlicher sind. Die *legio XI Claudia* ist in castella Munteniens häufiger dokumentiert; ihre Stempel sind untereinander sehr ähnlich mit Ausnahme einer Gruppe aus Pietroasele, die aus einer späteren Zeit stammt.

Die Besatzungen der Städte nördlich des Schwarzen Meeres waren aus gemischten Vexillationen der drei Legionen Niedermösians und deren Hilfstruppen gebildet. Von Tyras bis Kersonesos kommen Stempel typen vor, die einander sehr ähnlich sind.

Rechts der Donau, in der Dobroudscha waren alle Truppeneinheiten von Durostorum bis Axiopolis der *legio XI Claudia* unterstellt. Nördlich von Axiopolis war das Wirkungsgebiet der *legio V Macedonica* und später der *legio I Italica*, nachdem die erstere nach Dazien versetzt wurde.

Der Stempel *CIC* stammt nicht vom *cohors I Cilicum*, sondern es ist ein Bruchstück eines Stempels der *legio I Italica* das auch die Anfangsbuchstaben des Namens des Zenturios trägt. Dabei handelt es sich um einen rahmenlosen Stempeltyp mit versenkten Buchstaben aus der späten Kaiserzeit.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

- Abb. 1. Turnu Severin (Sammlung MNA).
 Abb. 2. Bumbești (nach Al. Bărcăcilă).
 Abb. 3. Bivolari (?) (nach D. Tudor).
 Abb. 4—7 Stolniceni (nach D. Tudor).
 Abb. 8—12. Stolniceni (nach Gh. Bichir).
 Abb. 13. Reșca (Romula) (nach IDR, II, 381).
 Abb. 14—15. Drajna de Sus (nach Gh. Ștefan).
 Abb. 16. Voinești-Muscel (nach M. Bădescu).
 Abb. 17. a Pietroasele (nach Gh. Diaconu); b Entdeckungsort unbekannt (Sammlung MNA).
 Abb. 18. Entdeckungsort unbekannt (Sammlung MNA).
 Abb. 19. Tirgșor (nach Gh. Diaconu) III. Jh.

- Abb. 20. Entdeckungshort unbekannt (Sammlung MNA).
 Abb. 21. Turnu Severin (Sammlung MNA).
 Abb. 22. Capidava (nach ISM, V, 54).
 Abb. 23. a—c Troesmis (nach ISM, V, 215).
 Abb. 24. Iloria (a—b nach ISM, V, 240 a—b : c—f nach V. H. Baumann).
 Abb. 25. Măcin (Arrubium) (nach ISM, V, 254).
 Abb. 26. a—b Dinogetia (nach ISM, V, 261 a—b).
 Abb. 27. Noviodunum (nach ISM, V, 284, a—c).
 Abb. 28. a—b Barboși (nach ISM, V, 305 a—b).
 Abb. 29. a—b Izvorul-Pîrjoaia (Constanța), (nach Pontica 18).
 Abb. 30—32. Tyras (nach P. Nicorescu).
 Abb. 33. Poiana (nach N. Gostar).
 Abb. 34. a—b Orloka (Aliobrix?) (nach KSODEsa, abb. 3/9—10).
 Abb. 35. Dinogetia (nach ISM, V, 264).
 Abb. 36. Tyras (nach P. Nicorescu).
 Abb. 37. Tyras (nach I. B. Kleiman, KSODEsa).
 Abb. 38. Entdeckungshort unbekannt (Sammlung MNA).

